

Define & Analysis of the concept of cyberspace literacy and the relationship between media literacy and it

Ali Azadi¹
Saeed Fathali²
Abdolkarim Khayami³

Received: 18/04/2021
Accepted: 30/10/2021

Abstract

Literacy is a word whose meaning has changed throughout history in accordance with social needs. As we enter the 21st century, information and communication technologies have become increasingly complex and pervasive, affecting all social systems of human life. Now, with the expansion of cyberspace and real life, cyberspace gradually has become the second life of human beings and the extension of their lives. For this reason, we need another literacy to face it with the best approach, and that is cyber literacy. Although some thinkers in the field of media literacy believe that cyber literacy is the same as media literacy, but these two concepts are not exactly the same and differ in some respects. It is thought that this disagreement arises from the reduction of the definition of cyberspace by some thinkers and their mistake in simply looking at cyberspace as a medium, while cyberspace is only one of the media systems. The present study is a research using the method of thematic analysis in two stages of enumerating the basic concepts and themes of theories and definitions of media literacy and cyberspace literacy with library studies and extracting the system of cyberspace literacy issues and problems based on autonomous definition. Its purpose is to analyze the concept of cyberspace literacy, explain its distinction with media literacy and enumerate the system of its issues.

Keywords: Cyberspace literacy, Cyberspace literacy issues system, Cyberspace policy

1. Undergraduate student in Islamic Education, Culture and Communication, Imam Sadegh(as) University & a Researcher at the Roshd Center of Imam Sadegh(as) University (responsible author) (Az.azadi@isu.ac.ir).

2. PhD Student in Public Administration, Organizational Behavior, Azad University, Science and Research Branch & a Researcher at the Roshd Center of Imam Sadegh(as) University (Fathali@isu.ac.ir).

3. Assistant Professor, Faculty of Islamic Education, Culture and Communication, Imam Sadegh University (Ak.khayami@isu.ac.ir).

تعریف و واکاوی مفهوم سواد فضای مجازی و نسبت سواد رسانه‌ای با آن

علی آزادی احمدآبادی*

سعید فتحعلی**

عبدالکریم خیامی***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۰۸

چکیده

هم‌زمان با ورود به قرن ۲۱ سیستم‌های اطلاعاتی و ارتباطی به‌طور فزاینده‌ای دچار پیچیدگی و همه‌جانبه‌گرایی شدند و کلیه نظام‌های اجتماعی زندگی بشر را متأثر از خود کرده‌اند و اکنون با گسترش فضای مجازی و زندگی حقیقی، به تدریج فضای مجازی تبدیل به زیست دوم انسان‌ها و امتداد زندگی آن‌ها شده است و به همین دلیل نیاز به سواد دیگری فراروی ما قرار دارد تا بتوان با بهترین رویکرد در مواجهه با آن قرار گرفت و آن سواد فضای مجازی است. اگرچه برخی از اندیشمندان حوزه سواد رسانه‌ای معتقدند سواد فضای مجازی، همان و یا بخشی از سواد رسانه‌ای است، لکن این دو مقوله کاملاً مشابه نیستند و در برخی وجوه افتراق دارند. تصور می‌شود که این اختلاف نظر برآمده از تقلیل تعریف برخی اندیشمندان از فضای مجازی و خطای آنان در تقلیل تعریف فضای مجازی به رسانه است حال آنکه نظام رسانه‌ای تنها ذیل یکی از نظام‌های فضای مجازی یعنی نظام فرهنگی اجتماعی می‌گنجد. روش پژوهش حاضر تحلیل مضمون است که در دو مرحله احصاء مفاهیم و مضامین اساسی نظریات و تعاریف سواد رسانه‌ای و سواد فضای مجازی با مطالعات کتابخانه‌ای و استخراج نظام موضوعات و مسائل سواد فضای مجازی مبتنی بر تعریف مختار صورت گرفته است. مقاله حاضر خاطر نشان می‌سازد مفهوم سواد فضای مجازی متمایز از سواد رسانه‌ای بوده و با احصاء نظام مسائل سواد فضای مجازی آن را مورد بررسی و مذاقه قرار می‌دهد.

واژگان کلیدی: سواد فضای مجازی، سواد رسانه‌ای، نظام مسائل سواد فضای مجازی، نظام‌های اجتماعی، خط‌مشی فضای مجازی.

* دانشجوی کارشناسی رشته معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام و پژوهشگر

مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام (نویسنده مسئول) (Az.azadi@isu.ac.ir).

** دانشجوی دکتری رشته مدیریت دولتی گرایش رفتار سازمانی دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات و

پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام (Fathali@isu.ac.ir).

*** استادیار دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

(Ak.khayami@isu.ac.ir).

مقدمه

سواد، واژه‌ای است که معنای آن در طول تاریخ متناسب با نیازهای اجتماعی تغییر کرده است و هدف غایی آن چگونگی بهتر زندگی کردن و بهره‌مندی مناسب از ابزارها است. دوره‌ای سواد صرفاً بر توانایی نوشتن اطلاق داشت و در دوره‌ای دیگر با توسعه فناوری چاپ، مهارت خواندن نیز در دایره معنایی سواد قرار گرفت (Taylor, 2006). در سال‌های اخیر و به واسطه تغییر و توسعه روابط میان آحاد جامعه و بروز مناسبات متعدد میان افراد، برخی دیگر از انواع سواد نیز مطرح شده است، مانند سواد ارتباطی، عاطفی، مالی، رسانه‌ای و

از لحاظ نظری نخستین مرتبه، واژه و مفهومی به نام سواد رسانه‌ای توسط مارشال مک لوهان در سال ۱۹۶۵ در کتاب «درک رسانه؛ گسترش ابعاد وجودی انسان» مطرح شد. با فراگیری رسانه‌ها به خصوص رسانه‌های جمعی و اثرات و نفوذ آنها بر زندگی فردی و اجتماعی مردم، ضرورت سواد رسانه‌ای بیش‌ازپیش نمایان شد. با ورود به قرن ۲۱ سیستم‌های اطلاعاتی و ارتباطی به‌طور فزاینده‌ای دچار پیچیدگی و همه‌جانبه‌گرایی شدند و کلیه نظام‌های اجتماعی زندگی بشر را متأثر از خود کرده‌اند و اکنون با ادغام فضای مجازی و زندگی حقیقی، به تدریج فضای مجازی تبدیل به زیست دوم انسان‌ها و امتداد زندگی آنها شده است و به همین دلیل نیاز به سواد دیگری فراوری ما قرار دارد تا بتوان با بهترین رویکرد در مواجهه با آن قرار گرفت و آن مفهومی به نام سواد فضای مجازی است.

مقاله حاضر گزارشی است از پژوهشی کتابخانه‌ای - تحلیلی که با هدف واکاوی، تحلیل و تبیین مفهوم سواد فضای مجازی اجرا شده است. در وهله اول ضروری می‌نمود تا تفاوت سواد فضای مجازی و سواد رسانه‌ای به‌عنوان دو مفهوم که به سبب ابهام در تعریف فضای مجازی، مشابه انگاشته می‌شوند روشن شود و پس از آن مفهوم سواد فضای مجازی تبیین و تعریف شود. بدین منظور نگارندگان این پژوهش کوشیده‌اند تا مهمترین تعاریف موجود از اصطلاح سواد رسانه‌ای را گردآوری نموده و با روش تحلیل مضمون به تجزیه و تحلیل آن بپردازند تا دال‌های اساسی این مفهوم

مشخص شود. در ادامه با احصاء نظام مسائل فضای مجازی مبتنی بر تعریف مختار از آن سعی می‌شود تبیین بهتری از مفهوم سواد فضای مجازی ارائه شود.

پیشینه پژوهش

سواد رسانه‌ای اصطلاحی است که برای هر یک از افراد مختلف جامعه، شهروندان، اندیشمندان، مربیان و... به معنایی است. گاهی آن را صرفاً تفکر انتقادی معنا می‌کنند، گاهی نیز تقویت تجربه رسانه‌ای مخاطبان و برخی نیز به اشتباه سواد رسانه‌ای را معادل سواد فضای مجازی به معنای اعم فرض می‌کنند (حسینی، ۱۳۹۹) وسعت این ادبیات به سرعت در حال افزایش است و طیف گسترده‌ای از پیش‌زمینه‌ها و علایق دانشمندانی که درباره سواد رسانه‌ای می‌نویسند، بررسی ایده‌های بیان‌شده را دچار چالش می‌کند و نظراتی در دامنه وسیعی از موضوعات بیان می‌شوند.

اگرچه در تعاریف شفاهی موجود در میان مردم، مسئولین و مربیان این حوزه افتراقاتی وجود دارد، اما اگر به مقالات، کتب و اسناد علمی رجوع شود، در غالب تعاریف، "رسانه" وجه مشترک میان آنهاست. معمولاً هدف از سواد رسانه‌ای را نوعی بهبود زندگی با ایجاد کنترل بیشتر بر نحوه تأثیرگذاری پیام‌های رسانه‌ای بر روی اذهان و افکار افراد می‌دانند. مدعای این هدف، نگاهی به تاریخچه سواد رسانه‌ای است.

دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ را باید دهه‌های پیوند و ارتباط سواد رسانه‌ای با تفکرات انتقادی دانست. در این سال‌ها، دپارتمان‌های دانشگاهی تحلیلی فیلم در سراسر ایالات متحده و انگلستان، کار خود را آغاز کرده و فیلم‌های روز را مورد تحلیل قرار دادند. در اواسط دهه ۱۹۷۰م. موضوع سواد رسانه‌ای در برخی کشورها مانند امریکای لاتین و کشورهای اروپایی مانند ایتالیا و اسپانیا مورد توجه قرار گرفت (دانشور و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۹). اصلی‌ترین هدف آموزش سواد رسانه‌ای در این کشورها برطرف کردن نابرابری اطلاعاتی بین کشورهای پیشرفته و عقب‌افتاده بوده است (طلوعی، ۱۳۹۱، ص. ۳۸).

نکته قابل توجه آنجاست که در کشورهایی مانند کانادا، از سواد رسانه‌ای برای مقابله با فرهنگ آمریکایی و استحکام و تقویت هویت کانادایی استفاده شده است، اما در کشوری مانند ژاپن این مفهوم برای مطالعه انتقادی تولیدات رسانه‌ای و نقد و تحلیل واقعیات ارائه شده از سوی رسانه‌ها به کار برده می‌شود. در آفریقای جنوبی آموزش سواد رسانه‌ای به منظور ارتقای سطح آموزش عمومی افراد جامعه مورد استفاده قرار گرفت، درحالی که در برخی از کشورهای انگلیسی‌زبان مانند اسکاتلند و استرالیا، آموزش سواد رسانه‌ای به عنوان آموزش مهارت‌های زبانی محسوب می‌شد. در آمریکا اصطلاح سواد رسانه‌ای و آموزش رسانه‌ای مترادف بوده است اما در کنفرانس سواد رسانه‌ای در سال ۱۹۹۰ میلادی، سواد رسانه‌ای به صورت «توانایی دسترسی و ارزیابی پیام‌های رسانه‌ای در اشکال مختلف» تعریف شده است. در سال ۱۹۸۲ سازمان یونسکو بیانیه‌ای در مورد آموزش سواد رسانه‌ای آماده کرد. این بیانیه که ۱۹ کشور آن را امضا کردند به عنوان «بیانیه گرانوالد» شناخته می‌شود. در این بیانیه آمده است که رسانه‌ها یکی از نیروهای قابل توجه و قدرتمند در جامعه هستند و این امر، نیازمند آموزش سواد رسانه‌ای در اشکال منسجم و سیستماتیک در بین شهروندان است (طلوعی، ۱۳۹۱، ص. ۴۲).

با ورود به عصر فضای مجازی برخی از اندیشمندان، فضای مجازی را به اشتباه با اینترنت یا دیگر شبکه‌های برآمده از فناوری اطلاعات و ارتباطات یکسان دانستند (Bing & Bygrave, 2009) و گروهی دیگر اساساً فضای مجازی را صرفاً یک رسانه می‌دانند (عاملی، ۲۰۱۸). به همین سبب ادبیات مربوط به سواد فضای مجازی نیز کمتر تولید شده است و غالباً سواد رسانه‌ای را همان سواد فضای مجازی دانسته‌اند. از طرف دیگر خود موضوع سواد فضای مجازی نیز، مفهومی بدیع است و در سال‌های اخیر چندان به آن پرداخته نشده است. این امر نیز خود در خلط و مشابه انگاری این دو مفهوم (سواد رسانه‌ای و سواد فضای مجازی) مؤثر بوده است. در جدول شماره یک فهرستی از مهمترین تعاریف سواد رسانه‌ای از افراد و سازمان‌های دولتی یا مردم‌نهاد گردآوری شده است تا زمینه را برای فهمی یکپارچه‌تر و جامع‌تر از این مفهوم فراهم کند.

در نگاه نخست شباهت تعاریف اندیشمندان از این مفهوم بسیار قابل تأمل است. این شباهت به گونه‌ای است که وجوه افتراق در برخی تعاریف خود را تنها در یک یا دو لفظ نشان می‌دهد و دیگر الفاظ موجود در تعریف عیناً و دقیقاً مشابه یکدیگر هستند.

جدول ۱: تعاریف سواد رسانه‌ای، نویسندگان، پژوهشگران و صاحب‌نظران

ردیف	نویسنده(ها)	سال	تعریف
۱	بشیر، حسن	۱۳۹۹	هدف از سواد رسانه‌ای ایجاد توانایی در افراد برای کنترل برنامه‌ریزی رسانه‌ای خود است. تا افراد بتوانند به‌عنوان یک کنترل‌کننده باشند. این توانایی کنترل چه در تشخیص محتوا، چه در انتخاب محتوا یا رسانه، در فهم رسانه، در تولید یا توزیع محتوای رسانه‌ای است.
۲	بیران، صدیقه	۱۳۸۵	مجموعه‌ای از شناخت ساده نشانه‌ها تا درک پیچیده‌ترین پیام‌ها و کشف دلایل طرح آن‌ها، درک احساسی و تأثیرات احساسی پیام‌های رسانه‌ای، اطلاعاتی در مورد چگونگی تولید یک پیام و توانایی درک هنری مفاهیم رسانه‌ای و توانایی ادراک و دریافت ارزش‌های نهفته در پیام
۳	افراسیابی، محمدصادق	۱۳۹۹	دانش و مهارت استفاده از رسانه‌های جمعی با هدف تحقق رژیم مصرف، تعمیم تفکر انتقادی نسبت به قالب و محتوای رسانه‌ها، برخورداری از قدرت تجزیه و تحلیل رسانه و پیام‌های رسانه‌ای، گسترش اخلاق حرفه‌ای و درنهایت تولید محتوای رسانه‌ای اثربخش و درعین‌حال منطبق بر حقیقت.
۴	شربتیان، محمدحسن	۱۳۸۹	نوعی مهارت درک شناختی و معرفتی که در عصر حاضر مخاطب می‌تواند به شناخت تولیدات متنوع رسانه‌ای در زمینه‌های مختلف وسایل ارتباط جمعی پی ببرد و با

۱۳۲ ژورنال‌های علمی، ویژه‌نامه اول دین، رسانه و سواد رسانه‌ای - سال ۱۴۰۰

ردیف	نویسنده(ها)	سال	تعریف
			تفکیک تمایز و شناسایی تولیدات مختلف رسانه‌های جمعی به حقیقت دست یابد.
۵	سالارکیا و شهوندپور	۱۳۹۳	سواد رسانه‌ای یک نوع درک مبتنی بر مهارت که می‌توان بر اساس آن انواع رسانه‌ها را از یکدیگر تشخیص داد، انواع تولیدات رسانه‌ای را از یکدیگر تفکیک و شناسایی کرد
۶	حافظی و بختیاری	۱۳۸۳	سواد رسانه‌ای به یکسری مجموعه مهارت‌هایی اطلاق می‌شود که فرد باتکیه بر آن قادر باشد به روشنی آنچه را که از رسانه‌های مختلف دریافت می‌کند اطلاعات موردنیاز را تشخیص داده، اطلاعات ارزشمندتر و درست را گزینش و ارزیابی و درنهایت بهره‌برداری نماید.
۷	شکرخواه، یونس	۱۳۸۵	یک نوع درک متکی بر مهارت که بر اساس آن می‌توان انواع رسانه‌ها و انواع تولیدات آن‌ها را شناخت و از یکدیگر تفکیک و شناسایی کرد.
۸	آیت‌اللهی و رمضانی	۱۳۹۳	سواد رسانه‌ای داشتن توانایی‌هایی است برای دستیابی، تحلیل، ارزیابی و خلق همه انواع پیام‌های رسانه‌ای.
۹	طلوعی	۱۳۹۰	سواد رسانه‌ای را می‌توانیم قدرت مخاطب در تجزیه و تحلیل پیام‌های مختلف همراه با نگاه انتقادی به محتوای آن‌ها بدانیم
۱۰	Adams and Hamm	۲۰۰۱	سواد رسانه‌ای ممکن است به‌عنوان توانایی ایجاد معنای شخصی از نمادهای بصری و کلامی باشد که هر روز از تلویزیون، تبلیغات، فیلم و رسانه‌های دیجیتال استفاده می‌کنیم. این بیش از دعوت دانش آموزان برای رمزگشایی اطلاعات است. آنها باید متفکران منتقد باشند که بتوانند در فرهنگ رسانه‌ای که به دورشان می‌چرخد، درک و تولید کنند.

ردیف	نویسنده(ها)	سال	تعریف
۱۱	Silverstone	۱۹۹۴	سواد رسانه‌ای آشکارا مستلزم ظرفیتی از رمزگشایی، ارزیابی، انتقاد و ترکیب است.
۱۲	Sholle and Denski	۱۹۹۵	سواد رسانه‌ای باید به‌عنوان یک عمل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تصور شود.
۱۳	‘Jenkins ‘Purushotma ‘Clinton and ‘Weigel Robison	۲۰۰۸	مجموعه‌ای از شایستگی‌های فرهنگی و مهارت‌های اجتماعی که جوانان در چشم‌انداز رسانه جدید به آن نیاز دارند
۱۴	Anderson	۱۹۸۱	جمع‌آوری ماهرانه، تفسیر، آزمایش و استفاده از اطلاعات بدون در نظر گرفتن رسانه یا ارائه برخی اقدامات هدفمند
۱۵	Hobbs	۲۰۰۷	توانایی دستیابی، تجزیه و تحلیل، ارزیابی و ارتباط پیام‌ها به اشکال مختلف است
۱۶	‘Silverblatt and ‘Eliceiri Eliceiri	۱۹۹۷	مهارت تفکر انتقادی که مخاطبان را قادر می‌سازد اطلاعاتی را که از طریق کانال‌های ارتباط جمعی دریافت می‌کنند، رمزگشایی کنند و به آنها قدرت می‌دهد قضاوت‌های مستقلی را درباره محتوای رسانه ایجاد کنند.
۱۷	Nijboer and Hammelburg	۲۰۱۰	سواد رسانه‌ای به ترکیب اشکال مختلف سواد به‌منظور استفاده از رسانه‌ها به کار می‌رود که مهمترین آن‌ها سواد اطلاعاتی بصری متنی رسانه‌های جدید و اخبار و رسانه‌های جمعی است.
۱۸	Baker	۲۰۰۴	مجموعه‌ای از شایستگی‌های ارتباطی که توانایی دسترسی، تحلیل، ارزیابی و تعامل اطلاعاتی در اشکال متفاوت پیام‌های چاپی و غیر چاپی را داراست
۱۹	BUCKINGHAM	۲۰۰۵	سواد رسانه‌ای به معنای دسترسی به رسانه‌ها، درک رسانه‌ها و بیان و اظهار خود با استفاده از رسانه است

ردیف	نویسنده(ها)	سال	تعریف
۲۰	Horton	۲۰۰۸	سواد رسانه‌ای را می‌توان دسترسی، تجزیه و تحلیل و تولید ارتباط در شکل‌های گوناگون رسانه و مصرف انتقادی محتوا دانست
۲۱	Livingstone, van Couvering, and Thumim	۲۰۰۵	سواد رسانه‌ای توانایی دسترسی درک و ایجاد ارتباطات در بافت‌های گوناگون است.
۲۲	Christ and Potter	۱۹۹۸	توانایی دسترسی، تحلیل، ارزیابی و برقراری ارتباط با پیام‌های رسانه‌ای در اشکال مختلف
۲۳	Ruminski and Hanks	۱۹۹۵	سواد رسانه‌ای را می‌توان تقویت تجارب رسانه‌ای دانست

جدول ۲: تعاریف سواد رسانه‌ای، نهادها

۱	Auf der hei de	امکان دسترسی، تجزیه و تحلیل، ارزیابی و ارتباط پیام‌ها به اشکال مختلف
۲	Action Coalition for Media Education	یک رویکرد آموزشی که می‌خواهد با آموزش نحوه دسترسی، تجزیه و تحلیل، ارزیابی و تولید رسانه به صورت آزادانه و انتخاب بیشتر کاربران رسانه‌ای بپردازد.
۳	Children Now	سواد رسانه‌ای راهی برای تقویت مهارت‌های دیداری مهم در بینندگان جوان است.
۴	Citizens for Media Literacy	گونگی فکر کردن به صورت جدی در مورد تلویزیون و تبلیغات.
۵	Media Awareness Network	مهارت‌های تفکر انتقادی برای "خواندن" تمام پیام‌هایی که هر روز به اطلاع‌رسانی، سرگرمی و فروش می‌پردازند.
۶	National Communication Association	رد با سواد رسانه‌ای می‌فهمد که چگونه کلمات، تصاویر و اصوات بر نحوه ایجاد و اشتراک معانی در جامعه معاصر به شیوه‌هایی لطیف و عمیق تأثیر می‌گذارند. فرد با سواد رسانه‌ای برای اختصاص ارزش، بها و معنی به استفاده از رسانه‌ها و پیام‌های رسانه‌ای مجهز است.
۷	IGI Global	سواد رسانه‌ای با تعریف پذیرفته شده گسترده‌ای که دارد، از انواع مختلفی (بصری، شنیداری، چاپی و غیره) برای دستیابی به پیام‌های رسانه‌ای، تحلیل و ارزیابی رسانه‌های

قابل دسترسی از دیدگاه انتقادی و تولید پیام‌های رسانه‌ای خاص خود است		
چارچوبی برای دسترسی، تجزیه و تحلیل، ارزیابی و ایجاد پیام به اشکال مختلف - از چاپ تا فیلم تا اینترنت - فراهم می‌کند. سواد رسانه‌ای درک نقش رسانه‌ها در جامعه و همچنین مهارت‌های اساسی تحقیق و اظهار نظر خود را برای شهروندان یک حکومت دموکراسی ایجاد می‌کند.	Center for Media Literacy	۸
سواد رسانه‌ای فرایند آموزش منظم دانش آموزان برای تفسیر، ارزیابی و تفکر انتقادی در مورد سیستم‌های رسانه‌ای و محتوای تولیدشده آنها است. این شامل تجزیه و تحلیل دقیق از مالکیت رسانه‌ها، قصد تجاری، پوشش خبری، تعصب و نمایندگی است	Media Education Foundation	۹
امکان دستیابی، تجزیه و تحلیل، ارزیابی و تولید ارتباطات در قالب‌های چاپی و غیر چاپی.	nw center for excellence in media literacy	۱۰
امکان دسترسی، تحلیل، ارزیابی و ایجاد پیام در رسانه‌های مختلف	New Mexico Media Literacy Project: (Moody, 1996, p. 113).	۱۱

روش پژوهش

این پژوهش از حیث جهت‌گیری، بنیادی؛ از دیدگاه هدف، اکتشافی؛ از نظر نوع داده‌ها؛ کیفی؛ از نظر شیوه گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و از لحاظ روش تجزیه و تحلیل داده‌ها، کیفی (تحلیل مضمون) است. در وهله اول، برای کشف مضامین فراگیر و دال‌های اساسی تعاریف سواد رسانه‌ای، روش تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش، تحلیل مضمون بوده و برای اجرای این روش از نرم‌افزار Atlas.ti استفاده شده است. تحلیل مضمون روش کارآمدی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی به شمار می‌رود. این روش فرآیندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. تحلیل مضمون به چند روش اجرا می‌شود که یکی از مشهورترین آن‌ها شبکه مضامین است. شبکه مضامین بر اساس روند مشخصی از مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر را

نظام‌مند می‌کند (عابدی جعفری، تسلیمی، فقیهی و شیخ‌زاده، ۱۳۹۰، ص. ۱۷۰). تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (براون و کلارک، ۲۰۰۶، ص. ۱۳۴).^۱ تحلیل مضمون، صرفاً روش کیفی خاصی نیست بلکه فرایندی است که می‌تواند در اکثر روش‌های کیفی به کار رود.

در گام بعد و پس از استخراج مضامین اصلی و دال‌های مرکزی سواد رسانه‌ای اقدام به احصاء نظام مسائل و موضوعات فضای مجازی با روش مطالعه کتابخانه‌ای شده است.

یافته‌های پژوهش

۱. سواد

به‌طورکلی تعریف‌های گوناگون سواد در دو رویکرد کلی می‌گنجد: رویکردهای مستقل از بافت و رویکردهای ایدئولوژیکی. در چارچوب رویکرد مستقل از بافت، سواد با توانایی‌های ذهنی خاصی مرتبط است که این توانایی‌ها در بافت‌های اجتماعی و شرایط گوناگون کاربرد یکسانی دارند. در این برداشت سواد توانایی خواندن و نوشتن تعریف می‌شود و باسواد بودن نیز به معنای داشتن قابلیت استفاده از مواد و متون مکتوب و مهارت‌های فنی مرتبط با رمزگردانی و رمزگشایی است. سواد مهارت شناختی ساده‌ای است که قابلیت یادگیری دارد. همان‌طور که فوتبال، شکار پرنندگان، ماهیگیری یا فروختن آتش قابل یادگیری است.

در نگاه دیگر و در رویکرد ایدئولوژیکی به سواد، سواد مجموعه‌ای از قابلیت‌ها است که بسیار فراتر از خواندن و نوشتن هستند و به‌جای آنکه تنها به معنای خواندن و نوشتن متون مکتوب منحصر باشد، رمزگردانی و رمزگشایی اطلاعات در تمامی اشکال و تأثیر فناوری‌ها و شیوه‌های جدید پردازش اطلاعات را نیز در نظر دارد.

به عبارت دیگر به دست آوردن سواد مستلزم به دست آوردن طیف گسترده‌ای از مهارت‌ها است (دانای طوسی و کیامنش، ۱۳۸۸).

ذیل این رویکرد یونسکو برای قرن ۲۱ انواع سواد را در شش دسته سواد عاطفی، سواد ارتباطی، سواد مالی، سواد رسانه‌ای، سواد تربیتی و سواد رایانه‌ای تقسیم‌بندی کرده است. در ادامه به‌اجمال، نکاتی از شش دسته سواد بیان شده در یونسکو ذکر می‌گردد (تراشیون، ۱۳۹۸، صص. ۱۲-۱۹ و محرم‌زاده، ۱۳۹۴، صص. ۳-۵).

۱.۱. سواد عاطفی^۱

برخورداری از این قدرت که از احساسات و عواطف خود به‌گونه‌ای استفاده کنیم که قدرت شخصی ما را افزایش دهد و کیفیت زندگی ما و مهم‌تر از آن، اطرافیانمان را بهبود بخشد. به معنای توانایی برقراری روابط عاطفی با خانواده، همکاران، مشتریان، رقبا و دوستان به نحو شایسته.

سواد عاطفی به ما کمک می‌کند تا احساسات و هیجانات را به نفع خود به‌کارگیریم و نگذاریم علیه ما وارد میدان شوند. سواد عاطفی روابط مبتنی بر عشق و دوستی را در میان مردم خلق می‌کند، همکاری و تعاون را ممکن می‌سازد و موجب تسهیل جریان احساسات در جامعه می‌شود.

۱.۲. سواد ارتباطی^۲

سواد ارتباطی که در آن افراد در دنیای متنوعی که به‌طور هم‌زمان متنی، دیجیتالی و بسیار بصری است، توان برقراری ارتباط دارند؛ بدین معنی که ما می‌توانیم نظرها، عقاید، خواسته‌ها، نیازها و هیجان‌های خود را ابراز و به‌هنگام نیاز بتوانیم از دیگران درخواست کمک و راهنمایی کنیم.

۱.۳. سواد مالی^۳

سواد مالی در اختیارداشتن مجموعه مهارت‌ها و دانش است که به فرد اجازه می‌دهد تا با تمام منابع مالی خود تصمیمات آگاهانه و مؤثری اتخاذ کند. این سواد به معنای

1. Emotional literacy
2. Communication literacy
3. Financial literacy

چگونگی سرمایه‌گذاری، پس‌انداز و مدیریت سرمایه‌ها است. شناخت مفاهیم اساسی مالی، به افراد این امکان را می‌دهد تا بدانند که چگونه در سیستم مالی حرکت کنند. افرادی که آموزش سواد مالی مناسب دارند، تصمیمات مالی بهتری می‌گیرند و پول را بهتر از افراد بدون چنین آموزشی، مدیریت می‌کنند.

۱.۴. سواد رسانه^۱

سواد رسانه‌ای شامل شیوه‌هایی است که به افراد امکان دسترسی، ارزیابی انتقادی و ایجاد رسانه را می‌دهد. سواد رسانه‌ای فقط به یک رسانه محدود نمی‌شود. انجمن ملی آموزش سواد رسانه‌ای مستقر در ایالات متحده، آن را توانایی دستیابی، تجزیه و تحلیل، ارزیابی، ایجاد و عمل با استفاده از همه اشکال ارتباطی تعریف می‌کند.

۱.۵. سواد آموزش و پرورش^۲

توانایی تربیت فرزندان به نحو احسن و آماده کردن حضور کودکان در اجتماع که از اجتماع‌های کوچک مانند مهدکودک و سپس مدرسه شروع می‌شود و تا دانشگاه و حضور در جامعه ادامه خواهد داشت. والدین پررنگ‌ترین نقش را در شکل‌گیری شخصیت فرزندشان دارند.

۱.۶. سواد رایانه^۳

سواد رایانه به‌عنوان دانش و توانایی استفاده از رایانه‌ها و فناوری‌های مرتبط با طیف وسیعی از مهارت‌ها، از کاربرد ابتدایی گرفته تا برنامه‌نویسی رایانه و حل مسئله پیشرفته را تعریف می‌کند. سواد رایانه همچنین می‌تواند به سطح راحتی شخصی برای استفاده از برنامه‌های رایانه‌ای و سایر برنامه‌های مرتبط با رایانه اشاره کند.

۲. سواد رسانه‌ای

سواد رسانه‌ای مبحث جذابی است که می‌کوشد خواندن سطرهای نانوشته رسانه‌های چاپی، تماشای پلان‌های به نمایش در نیامده با شنیدن صداها یا پخش شده از رسانه‌های دیداری شنیداری را به مخاطبان بیاموزد. سواد رسانه‌ای، مهارت درک نحوه

1. Media literacy
2. Educational literacy of children
3. Computer literacy

کار رسانه‌ها و معناسازی در آنهاست. اینکه رسانه‌ها چگونه سازمان‌دهی می‌شوند و چگونه از آنها استفاده می‌شود. به‌عنوان مثال مخاطبی که دارای سواد رسانه‌ای است، از اهداف و خط‌مشی‌های رسانه‌های مختلف آگاه است و از آنها به‌صورت شایسته استفاده می‌کند. او می‌داند که از تصویر، صدا، موسیقی و سایر جلوه‌های ویژه برای القای فضا و معنی خاصی چرا و چگونه استفاده می‌شود و می‌داند که یک پیام واحد می‌تواند تأثیرات و مفاهیم متفاوتی از خود به‌جای بگذارد.

آموزش سواد رسانه‌ای از نیمه دوم قرن بیستم میلادی به‌عنوان اولویتی مهم در توسعه آموزش‌های فرهنگی در میان ملت‌ها، مطرح شد. برخی از اهداف مورد توافق برای آموزش سواد رسانه‌ای در سطح جهان عبارت است از:

- تجزیه و تحلیل نقادانه در بهره‌مندی و تولید پیام‌های رسانه‌ای
 - شناخت فرستنده (منبع) و زمینه‌های شکل‌گیری پیام رسانه‌ها به همراه شناخت علایق و جهت‌گیری‌های سیاسی، اجتماعی، تجاری و فرهنگی فرستنده
 - تفسیر پیام‌ها و ارزش‌هایی که از جانب رسانه‌ها ارائه می‌شود
 - شناخت و انتخاب رسانه‌های مناسب برای برقراری ارتباط و دستیابی به مخاطبان موردنظر
 - دسترسی به رسانه‌ها برای بهره‌مندی و تولید پیام
- به‌بیان‌دیگر سواد رسانه‌ای چارچوبی به‌منظور دسترسی، تحلیل، ارزیابی و تولید پیام به شکل‌های مختلف از چاپ تا اینترنت را فراهم می‌کند. در حال سواد رسانه‌ای قصد هوشیار سازی و اختیار بخشی به مخاطب را دارد و در چنین عصری این مهارت‌ها، پایه و اساس آینده جامعه آگاه را تشکیل می‌دهد (دانشور و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۸).

از طرفی، با ورود به عصر فضای مجازی برخی از اندیشمندان فضای مجازی را به اشتباه با اینترنت یا دیگر شبکه‌های برآمده از فناوری اطلاعات و ارتباطات یکسان دانستند (Bing & Bygrave, ۲۰۰۹، صص. ۵۲-۵۷) و گروهی دیگر اساساً فضای مجازی را صرفاً یک رسانه می‌دانند (عاملی، ۱۳۹۷، ص. ۵). به همین سبب ادبیات مربوط به سواد فضای مجازی نیز کمتر تولید شده است و غالباً سواد رسانه‌ای را همان سواد فضای مجازی دانسته‌اند. در گام اول ضروری است تا مضامین و دال‌های اساسی سواد رسانه‌ای مشخص شود و تمایز سواد رسانه‌ای و سواد فضای مجازی هرچه بهتر روشن گردد.

در وهله اول داده‌ها و تعاریف موجود در جدول ۱ با استفاده از نرم‌افزار Atlas.ti تجزیه و تحلیل شده و پس از بازبینی و اصلاح کدهای استخراج شده، شبکه مضامین طراحی شد. با توجه به آن‌که تحلیل مضمون بر روی «تعاریف» سواد رسانه‌ای انجام شده است و غالباً تعاریف را به صورتی دقیق، بدون ابهام و موجز می‌نویسند، مضامین پایه غالباً از میان الفاظ موجود در خود تعاریف انتخاب شدند.

جدول ۳: شبکه مضامین تعاریف سواد رسانه‌ای (بخش مضمون فراگیر پردازش محتوای رسانه)

مضمین فراگیر	مضمین سازمان‌دهنده	مضمین پایه	منبع
		ارزیابی پیام	New Mexico Media Literacy Project, Center for Media Literacy, nw center for excellence in media literacy, Media Education Foundation, Silverstone, Baker-Hobbs, IGI, Aufderheide, Christ and Potter National Communication, Association, Silverblatt et al آیت‌اللهی و رضائی
		انتخاب محتوا	بشیر

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	منبع
		تشخیص اطلاعات موردنیاز از میان انبوه دریافتی از رسانه‌ها	حافظی و بختیاری
		ارتباط پیام‌ها	Aufderheide, Hobbs
		ایجاد معنای شخصی از پیام‌ها	Adams and Hamm
		تجزیه و تحلیل پیام	Action Coalition for Media Education, Aufderheide, Baker, Christ and Potter, Hobbs, Horton, IGI Global, New Mexico Media Literacy Projec, nw center for excellence in media literacy, Center for Media Literacy آیت‌اللهی و رضانی، طلوعی علی، افراسیابی
		تجزیه و تحلیل دقیق پیام ناظر به مالکیت رسانه	Media Education Foundation
		ترکیب اشکال مختلف سواد	Silverstone, Nijboer and Hammelburg
		کشف مقاصد نهفته رسانه‌ها	Media Education Foundation
		کشف دلایل طرح پیام	بیران
		رمزگشایی اطلاعات	Silverstone, Silverblatt et al.
		رسیدن به حقیقت با شناسایی محتوا	شریتیان
		تفکر جدی در مورد رسانه	Citizens for Media Literacy

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	منبع
	تفکر انتقادی	مصرف انتقادی محتوا	Adams and Hamm, Horton, IGI Global, Media Awareness Network, Silverstone, Media Education Foundation, طلوعی علی، افراسیابی
		مرکز توجه سواد رسانه‌ای، آرا و اندیشه کاربران	Messarisi
		فهم نقش پیام‌های رسانه در ایجاد و اشتراک معانی	National Communication Association
		شناخت رسانه‌ها	شهندپور و سالارکيا، شکرخواه، بشير، BUCKINGHAM
		شناخت توليدات رسانه‌ای	شهندپور و سالارکيا، شکرخواه، شربتبان
		تشخيص محتوا	بشير
		استفاده از اطلاعات	Anderson
		ادراك ارزش‌های نهفته در پیام	بيران
		ادراك فرهنگ رسانه‌ای	Adams and Hamm
		تفسير پیام	Anderson, Media Education Foundation
		درک ارتباط	Livingstone et al.
		تقويت تجارب رسانه‌ای	Ruminski and Hanks, Children Now
		درک پیام	بيران

جدول ۴: شبکه مضامین تعاریف سواد رسانه‌ای (بخش مضمون فراگیر کنترل دسترسی به رسانه و محتوای رسانه‌ای)

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	منبع
		برنامه‌ریزی رسانه‌ای	بشیر
		جمع‌آوری پیام	Anderson
		تحقق رژیم مصرف	افراسیابی
		دسترسی به ارتباط	Livingstone et al.
		دسترسی به رسانه‌ها	Action Coalition for Media Education BUCKINGHAM
		دستیابی به پیام	Aufderheide, Baker, Christ and Potter, Hobbs, Horton, IGI Global, New Mexico Media Literacy Project, center for excellence in media literacy, Center for Media Literacy, آیت‌اللهی و رمضانی

جدول ۵: شبکه مضامین تعاریف سواد رسانه‌ای (بخش مضمون فراگیر تولید و توزیع محتوا)

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	منبع
		گسترش اخلاق حرفه‌ای	افراسیابی
		خلق پیام	IGI Global, New Mexico Media Literacy Project, Center for Media Literacy, آیت‌اللهی و رمضانی

	تولید معنا	Adams and Hamm
	تولید محتوا مطابق با حقیقت	افراسیابی
	برقراری ارتباط	Christ and Potter, Horton, Livingstone et al. nw center for excellence in media literacy
	اطلاع داشتن از کیفیت تولید پیام	بیران
	تولید رسانه‌ای	Action Coalition for Media Education

همان‌طور که مشاهده می‌شود از مجموع ۴۸ کد مستخرج از تعاریف، ۳۹ مضمون پایه و ۶ مضمون سازمان‌دهنده استخراج شد که حول ۳ مضمون فراگیر «کنترل دسترسی به رسانه و محتوای رسانه‌ای»، «پردازش محتوای رسانه‌ای» و «توانایی تولید و توزیع صحیح محتوای رسانه‌ای» شکل می‌گیرند.

جدول شماره ۲ مربوط به شبکه مضامین سواد رسانه‌ای ذیل مضمون فراگیر پردازش محتوای رسانه است. شبکه مضامین ذیل مضمون فراگیر کنترل دسترسی به رسانه و محتوای رسانه‌ای در جدول شماره ۳ و توانایی تولید و توزیع صحیح محتوای رسانه‌ای در جدول شماره ۴ مشاهده می‌شود، تعاریف سواد رسانه‌ای بالاتفاق پیرامون رسانه و محتوای رسانه‌ای و ذیل این سه مضمون فراگیر با در نظر گرفتن مضامین سازمان‌دهنده و پایه نسبت به هر کدام قرار می‌گیرد.

شکل ۱: مضامین فراگیر سواد رسانه‌ای

از سوی دیگر، شرایط کنونی در زمینه اثرات، فرآیند، ابزارها و غایات فضای مجازی، ما را بیش از آنچه در این سه مضمون فراگیر سواد رسانه‌ای است، درگیر و وابسته به خود کرده است و موقعیتی پیچیده‌تر و مؤثرتر بر زندگی جوامع بشری را رقم زده است و تصور می‌شود، سوادی که ضرورت دانستن و گسترش آن میان آحاد جامعه بیش از پیش است، مفهومی به نام **سواد فضای مجازی** است. در ادامه ضمن تعریف فضای مجازی، به تشریحی از مسائل و سواد مورد نیاز آن پرداخته خواهد شد.

۳. فضای مجازی

فضای مجازی (سایبری) و شبکه، دو مفهومی هستند که اغلب به نادرستی به جای همدیگر استفاده می‌شود. در این بخش تلاش می‌شود تا به نقل از فیروزآبادی و آزادی

(۱۳۹۹) مفهوم سایبر از شبکه تمییز داده شود و تبیینی از تعریف فضای مجازی ارائه شود.

۳.۱. پیشینه‌ی فضای مجازی

فضای سایبری^۱ ریشه در سایبرنتیک^۲ دارد و سایبرنتیک به‌عنوان یک حوزه علمی به سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم در ایالات متحده برمی‌گردد. بین سال‌های ۱۹۴۶ تا ۱۹۵۳ بنیاد جونیور جسیا میسی^۳ مجموعه‌ای از کنفرانس‌های سالیانه را در نیویورک و در موضوع «سازوکارهای چرخه‌ای علی و بازخورد در سیستم‌های اجتماعی و زیستی»^۴ برگزار می‌کرد که بعد از انتشار کتاب سایبرنتیک^۵ در سال ۱۹۴۸ توسط نور برت ویار^۶ این اجلاس‌ها تغییر نام داد و با عنوان «سایبرنتیک: سازوکارهای چرخه‌ای علی و بازخورد در دستگاه‌های اجتماعی و زیستی» برگزار شد و مشهور به کنفرانس‌های سایبرنتیک میسی شد. این سلسله کنفرانس‌ها که به ظرف توسعه سایبرنتیک تبدیل شد موجب تأثیرپذیری سایبرنتیک از علوم و رشته‌های مختلفی نظیر علوم کامپیوتر، مهندسی برق، هوش مصنوعی، رباتیک^۷، مدیریت، خانواده‌درمانی^۸، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی، زیست‌شناسی، روان‌شناسی، معرفت‌شناسی^۹، موزیک و ... شد (Umpleby, ۲۰۰۵، ص. ۵۶) با توجه به علوم مختلفی که در سایبرنتیک ورود پیدا کردند، تعاریف مختلفی از سایبرنتیک وجود دارد به‌عنوان مثال:

- ۱- سایبرنتیک به‌مثابه سازوکار کنترل و ارتباطات در حیوانات، ماشین و نظام‌های اجتماعی.
- ۲- سایبرنتیک به‌مثابه نظریه عمومی تنظیم مقررات
- ۳- سایبرنتیک به‌مثابه هنر سازمان‌دهی مؤثر و ...

-
1. Cyberspace
 2. Cybernetics
 3. Josiah Macy, Jr. Foundation
 4. Circular Causal and Feedback Mechanisms in Biological and Social Systems
 5. Cybernetics
 6. Norbert Wiener
 7. Robotics
 8. Family therapy
 9. Epistemology

از دهه ۱۹۵۰ که اولین رایانه‌های تجاری ساخته شد، اولویت‌های سازمان اطلاعات ایالات متحده مبنی بر شست و شوی مغزی و کنترل ذهنی منجر به تزریق بودجه پژوهشی بسیاری در حوزه بین‌رشته‌ای مطالعات زیستی و سایبرنتیک شد. از همین رو کنفرانس‌های میسی در دهه ۱۹۵۰ به سمت پژوهش‌های علمی در حوزه هوش مصنوعی و تولید برنامه‌های رایانه‌ای مرتبط با سایبرنتیک رفت. از اوایل دهه ۱۹۶۰ و طی جنگ سرد، سرمایه‌گذاری شوروی نیز بر روی سایبرنتیک آغاز شد و آمریکایی‌ها در این رقابت مجموعه‌ای از مؤسسات و پژوهشگاه‌های سایبرنتیک را با عنوان «جامعه سایبرنتیک آمریکا» تأسیس کردند. بدین ترتیب در دهه ۱۹۶۰ پژوهش‌های سایبرنتیکی به صورت سازمان‌یافته‌ای توسعه پیدا کرد و در اواخر دهه ۱۹۶۰ منجر به تأسیس آزمایشگاه رایانه‌ای زیستی^۲ در دانشگاه ایلینویز^۳ شد (Umpleby, 2005, p. 56). این ایده که انسان می‌تواند با ماشین تعامل داشته باشد و فضای ارتباطی انسان‌ها می‌تواند بر بستر ماشین به وجود آید، زمینه شکل‌گیری مفهوم فضای سایبری شد. تا اینکه در اوایل دهه ۱۹۸۰ ویلیام گیسون واژه فضای سایبری را برای اولین بار استعمال نمود (Ottis & Lorents, 2010, p. 267).

۳.۲. تفاوت فضای مجازی با شبکه

بسیاری به اشتباه فضای مجازی را با اینترنت یا دیگر شبکه‌های برآمده از فناوری اطلاعات و ارتباطات یکسان می‌گیرند و ادراکی نظیر تصویر ۱ دارند؛ اما بایستی توجه نمود که اولاً آنچه فضای مجازی را فضای مجازی می‌کند، اتصال فناوری‌های اطلاعات، توسط فناوری‌های ارتباطات نیست بلکه نظر مثبت کاربران^۴ است که این نوع از اتصال را مؤثر دانسته^۵ و فضای مجازی را در حکم عالم واقع، مؤثر می‌سازد. (تصویر ۲) ثانیاً اینترنت یکی از شبکه‌های ممکن در حوزه فناوری اطلاعات و ارتباطات است که می‌تواند در کنار آن، شبکه‌های بسیار دیگری ایجاد شود.

1. American Society for Cybernetics (ASC).
2. Biological Computer Laboratory (BCL)
3. Illinois

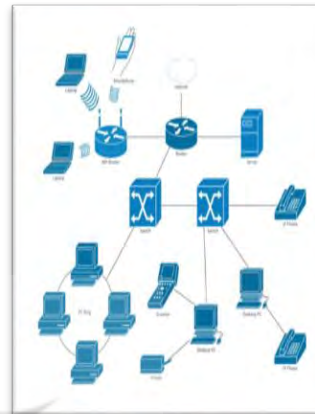
۴. اعتبار و جوب

۵. معتبر

پس می‌توان گفت شبکه، به‌نوعی ابزار و ادواتی از سنخ فناوری اطلاعات و

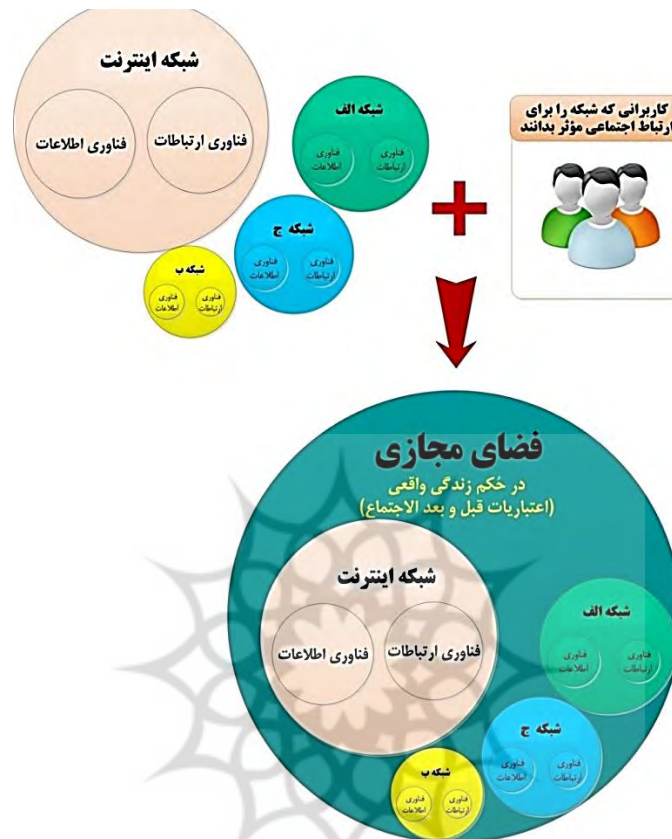

شکل ۲: تصور درست از فضای مجازی
(آزادی، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۶)

شکل ۱: تصور اشتباه از فضای مجازی
(آزادی، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۵)

ارتباطات است که چنانچه انسان‌ها برای تعاملات اجتماعی خود به کار بندند؛ در اثر این تعاملات، نظام‌های اجتماعی شکل می‌گیرد و سرجمع این نظام‌ها را فضای مجازی می‌نامند و این فضای مجازی در حکم فضای واقعی است. (تصویر ۳) (آزادی، ۱۳۹۷).

شکل ۳: نظامات اجتماعی مبتنی بر فضای مجازی

(آزادی، ۱۳۹۷، ص. ۱۶۷)

به عبارت دیگر، فضای مجازی در تعریفی مختصر "مجموعه نظامات اجتماعی برآمده از تعامل کاربران بر بستر شبکه" است.

۳.۳. نظام‌های اجتماعی فضای مجازی

بایستی توجه نمود که آنچه فضای مجازی را ایجاد می‌کند، اتصال فناوری‌های اطلاعات، توسط فناوری‌های ارتباطات نیست، بلکه نظر مثبت کاربران است که این نوع از اتصال را مؤثر دانسته و ربط میان یکدیگر بدانند و زمانی که این ربط بیشتر شود به یک رابطه دوطرفه و تعامل میان خودشان تبدیل شود، خودبه‌خود نهادی میان

این افراد بر بستر فناوری ارتباطات شکل گرفته و آن را فضای مجازی می‌گویند و فضای مجازی را در حکم عالم واقع، مؤثر می‌سازد. با شکل‌گیری تعاملات افراد انسانی بر بستر شبکه‌های به وجود آمده از اتصال فناوری اطلاعات به واسطه فناوری ارتباطات، به تدریج نظامات اجتماعی افراد بر بستر این شبکه‌ها شکل می‌گیرد. در اثر این تعاملات، نظام‌های اجتماعی شکل می‌گیرد و سرجمع این نظام‌ها را فضای مجازی می‌نامند و این فضای مجازی در حکم فضای واقعی است.

این روند تا جایی پیش می‌رود که عملاً فضای مجازی امتداد فضای فیزیکی و مؤثر بر آن و زیست دوم انسان‌ها می‌شود. از این رو نیاز است تا آحاد جامعه هشیارانه‌تر با فضای مجازی مواجه شوند.

آن‌گونه که بیان شد، فضای مجازی امتداد فضای فیزیکی و در حکم عالم واقع است. به همین دلیل نیز مسائل برآمده از آن اگر به واسطه پیچیدگی و بدیع بودن آن بیشتر از مسائل فضای فیزیکی و زیست اول انسان‌ها نباشد، به یقین کمتر نیست و گستره‌ای به وسعت تمامی نظامات اجتماعی دارد. حال آنکه حتی در برخی از برهه‌ها و ایامی، اثرگذاری فضای مجازی، بر فضای فیزیکی بسیار بیشتر از عکس آن بوده است.

۳،۴. سواد فضای مجازی

سواد فضای مجازی، یعنی فهم ویژگی‌ها و ارکان فضای مجازی و دقت در استفاده بهینه و صحیح از آن. فضای مجازی طبق تعریف مختار دارای سه رکن اساسی می‌گردد: ۱- شبکه، ۲- کاربر و ۳- نظام اجتماعی. اگرچه در همه تعاریف اشاره‌ای به شبکه فناوری اطلاعات و ارتباطات و همچنین کاربری که از این فضا بهره‌مند می‌شود، می‌گردد، اما این رکن نظام‌های اجتماعی هست که وجه تمایز تعریف فضای مجازی با دیگر تعاریف متداول در این خصوص است و تأثیر و تأثر میان نظام‌های اجتماعی فضای فیزیکی و فضای مجازی از جمله مسائل مهمی است که آحاد مردم، جامعه و حکومت‌ها را به خود مشغول می‌سازد.

۴. نظام مسائل فضای مجازی

با استفاده از طبقه‌بندی جامعی با عنوان سبدهای دیپلو^۱ (Kurbalija, 2016, p. 25) می‌توان مسائل فضای مجازی را در هفت دسته ۱- فنی-زیرساختی ۲- امنیتی ۳- حقوقی ۴- اقتصادی ۵- توسعه‌ای ۶- اجتماعی- فرهنگی و ۷- حقوق بشر طبقه‌بندی کرد. این طبقه‌بندی از سال ۱۹۹۷ توسعه‌یافته و به‌طور منظم مبتنی بر بازخوردهای شرکت‌کنندگان در دوره‌ها، داده‌کاوی‌ها، نتایج پژوهش‌ها و ادراکات ناشی از فرایند خط‌مشی تعدیل‌گردیده است. این رویکرد، جمعی بین رویکردهای ذکرشده ایجاد نموده و از جامعیتی نسبی برخوردار است (Kurbalija, 2016, p. 30). از آنجایی که هدف از این کار تسهیل فهم حوزه پیچیده فضای مجازی است، لازم به ذکر است که این‌گونه طبقه‌بندی‌ها جهت آسان شدن درک موضوع بوده و ممکن است که بسیاری از مسائل در شرایط واقعی، ترکیبی از این طبقات را داشته باشند و یا اینکه با یکدیگر متقاطع باشد (CSTD, 2015, p. 5). همچنین پرواضح است که این طبقه‌بندی‌ها قابل تکامل و رشد بوده و منحصر به مسائلی که به آن‌ها پرداخته می‌شود، نیست.

شکل ۴: نظام مسائل فضای مجازی

در مقاله نظام مسائل حکمرانی فضای مجازی (زیبنده و همکاران، ۱۳۹۷) برخی از محورها و اهم مسائل و چالش‌های حکمرانی فضای مجازی طبق جدول شماره ۶ مطرح شده است که از میان آنها، نسبت به هر فردی که به هر میزان در این فضا حضور و بروز دارد، مسائلی مطرح می‌شود.

جدول ۶: مسائل حکمرانی فضای مجازی (زیبنده و همکاران، ۱۳۹۷)

مسائل و چالش‌ها						حوزه
مسائل تعیین کننده آینده اینترنت		سروهای مسیریاب	سیستم نام دامنه	پروتکل اینترنت		فنی- زیرساختی
امضای دیجیتال	هرزنامه‌ها	رمزنگاری	امنیت آنلاین کودکان	جنگ سایبری	ایترنت به‌عنوان زیرساخت اطلاعات حیاتی	جرایم سایبری
حقوق کار		نشان تجاری		حق ثبت اختراع		ابزارهای قانونی
بانک و پول مجاری		حراست از مشتری	نظام مالیاتی	تجارت الکترونیک	اقتصاد دسترسی	اقتصاد اطلاعات
توسعه‌ای شکاف دیجیتال						
صیانت از کودکان		حریم خصوصی	تنوع فرهنگی و چند زبانی		آموزش‌های آنلاین	
مسائل غیرمستقیم تحت تأثیر		حقوق کودکان در جهان دیجیتال	حفاظت از داده	حریم خصوصی	چارچوب حقوق بشر سنتی و جدید	حق جستجو و دریافت و ارسال اطلاعات
						آزادی بیان

نتیجه‌گیری

سواد، مفهومی است که به‌طورکلی بر توانایی مواجهه درست و منطقی با پدیده‌ها به‌واسطه کسب دانش و اطلاعات پیرامون آن پدیده و بهبود شرایط زندگی اشاره دارد. با ورود به عصر فضای مجازی و امتداد زندگی فیزیکی انسان در فضای مجازی ضرورت کسب سواد فضای مجازی بیش‌ازپیش حیاتی است.

اگرچه برخی از اندیشمندان دایره شمول تعاریف خود از سواد رسانه‌ای را آن‌چنان وسیع کرده‌اند که اغلب ابعاد ممکن را در برمی‌گیرد، اما بسیار قابل توجه است که باوجود این تعاریف کماکان نارسایی‌هایی نسبت به سواد فضای مجازی دارند به طوری که بر اساس آنچه برخی اندیشمندان متذکر شده‌اند، سواد رسانه‌ای و سواد فضای مجازی نمی‌تواند به یک معنا و برابر باشند. تصور می‌شود که این اختلاف نظر برآمده از تقلیل تعریف برخی اندیشمندان از فضای مجازی و خطای آنان در صرفاً رسانه‌ای نگریستن به فضای مجازی است، حال آنکه می‌توان ادعا کرد تنها یکی از نظام‌های فضای مجازی نظام رسانه‌ای است و به همین دلیل نیز فارغ از اینکه چقدر دایره تعریفمان را از سواد رسانه‌ای گسترده کنیم، کماکان سواد رسانه‌ای نارسایی‌هایی دارد که عملاً نمی‌تواند به معنای سواد فضای مجازی باشد چراکه اساساً سواد رسانه‌ای حول «رسانه و محتوای رسانه‌ای» شکل می‌گیرد و همان‌طور که ذکر شد فضای مجازی منحصر در نظام رسانه‌ای نیست. سواد رسانه‌ای اگرچه شرط لازم برای زندگی در عصر فضای مجازی است، ولی شرط کافی نیست.

کسب سواد فضای مجازی، از رهگذر کسب دانش و اطلاعات پیرامون چگونگی زیستن در این فضا است که این اطلاعات حول مسائل موجود در فضای مجازی شکل می‌گیرد؛ اما همان‌گونه که مطرح شد فضای مجازی خود به گستره زندگی حقیقی انسان‌ها و شامل نظامات اجتماعی آن‌هاست. به همین منظور کسب اطلاعات به وسعت تمامی مسائل فضای مجازی را امری ممتنع می‌نماید. نکته مهم آن است که عملاً با تقلیل فضای مجازی به یک رسانه و صرف رسانه دانستن آن و به تبع آن تقلیل مفهوم سواد فضای مجازی به سواد رسانه‌ای، وجوه بسیار مهم دیگر در نگاه نظام‌مند به فضای مجازی مورد غفلت واقع شده و به تبع در جزئی از یک کل به هم پیوسته، منحصر خواهیم شد. این همان محل مناقشه‌ی میان کثیری از فعالان این عرصه است، زیرا که این محل نقطه عزیمت برای بسیاری از سیاست‌گذاری‌ها و اقدامات است.

لذا همان‌گونه که در زندگی حقیقی، سواد به گونه‌های متعدد و متکثر و مراتب مشکک و طیفی تقسیم می‌شود، سواد فضای مجازی نیز شامل اطلاعات پیرامون

مسائل، عرصه‌ها و نظام‌های متعددی است که افراد می‌بایست ضمن کسب حداقل‌های لازم، متناظر با نحوه و میزان فعالیت خود در این فضا به کسب سواد فضای مجازی متناسب مبادرت ورزند و هرچه حضور و بروز فرد در این فضا بیشتر است، دانستن و کسب این سواد، امری واجب‌تر است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتابنامه

- آقازاده، محرم (۱۳۹۴). *سواد مالی برای کودکان، راهنمای آموزش سواد مالی برای اولیا*. تهران: انتشارات مرآت.
- آیت‌اللهی، ح و رضائی، ا. (۱۳۹۳). *سواد رسانه‌ای مفاهیم و کلیات*. *سواد رسانه‌ای*. تهران: موسسه فرهنگ و هنر هدایت میزان، انتشارات فهم.
- تراشپون، سید علیرضا (۱۳۹۸). *والد سوم، تأثیر رسانه‌ها بر تربیت فرزندان*. تهران: نشر معارف.
- حافظی، ا. و بختیاری، ز. (۱۳۸۳). *نقش سواد اطلاعاتی مراجعان در بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی*. In: *حافظی و ز. بختیاری (Eds)*، همایش آموزش استفاده‌کنندگان و توسعه سواد اطلاعاتی در کتابخانه‌ها، مراکز اطلاع‌رسانی و موزه‌ها. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- حسینی، سیدبشیر (۱۳۹۹). *کلاس سواد رسانه‌ای، دوره کارشناسی، دانشگاه امام صادق علیه السلام*. نیمسال اول تحصیلی، جلسه دهم.
- دانای طوسی، م. و کیامنش، ع. (۱۳۸۸). *رویکردهای نظری زیربنای تعریف سواد: شواهدی از برنامه درسی کشورهای آمریکا، کانادا، انگلستان، سنگاپور، سنگال، اندونزی و ایران*. نوآوری‌های آموزشی، ۱۳۸۸(۳۱).
- دانشور، میترا و دیگران (۱۳۹۶). *تفکر و سواد رسانه‌ای پایه دهم دوره دوم متوسطه*. محل نشر: تهران.
- زیننده، حسین؛ برقی، سیدامیررضا و آزادی احمدآبادی، جواد (۱۳۹۷). *نظام مسائل حکمرانی فضای مجازی، دومین کنفرانس حکمرانی و سیاست‌گذاری عمومی، تهران*.
- شریانیان (۱۳۸۹). *تأملی بر ضرورت پایدار سواد رسانه‌ای در جامع و راهکارهای لازم برای توسعه آن*. *مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان*، ۱۷-۱۸(۵)، صص. ۶۷-۹۶.
- شکرخواه (۱۳۸۵). *سواد رسانه‌ای؛ یک مقاله عقیده‌ای*. *رسانه*، ۶۸(۱۷)، صص. ۲۷-۲.
- شهوندپور و سالارکیا (۱۳۹۳). *قرآن و سواد رسانه‌ای با تأکید بر خیر و خبرنگاری*. کتاب و سنت، ۵(۲)، صص. ۵۱-۸۲.
- طلوعی، علی (۱۳۹۰). *سواد رسانه‌ای: درآمدی بر شیوه یادگیری و سنجش*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت مطبوعاتی و اطلاع‌رسانی، دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی رسانه‌ها.

عاملی، سعیدرضا (۲۰۱۸). مصاحبه با دکتر سعید رضا عاملی - فضای مجازی و رسانه. نشریه دنیا، ۱(۵)، ۴-۱۳.

فیروزآبادی، سید ابوالحسن و آزادی احمدآبادی، جواد (۱۳۹۹). تحلیل پیشینه حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران. نشریه علمی دانش سیاسی، ۱۶(۲)، ۵۹۸-۵۶۳.

- Adams, D., & Hamm, M. (2001). *Literacy in a multimedia age*. Norwood Mass.: Christopher-Gordon Publishers.
- Anderson, J. A. (1981). Receivership skills: An educational response. *Education for the television age*, 19-27.
- Aufderheide, P. (1993). Media Literacy. A Report of the National Leadership Conference on Media Literacy: ERIC.
- Baker, F. (2004). Celebrating national literacy month: Media literacy. *School Library Media Activities Monthly*, 21(1), 50-51.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2, Pp. 77-101.
- BUCKINGHAM, D. (2005). Children and new media. In: LIEVROUW, Leah e LIVINGSTONE, Sonia (eds.) *Handbook of New Media*: London: Sage.
- Bygrave, L. A., & Bing, J. (2009). *Internet governance: Infrastructure and institutions*: Oxford University Press on Demand.
- Christ, W. G., & Potter, W. J. (1998). Media literacy, media education, and the academy. *Journal of communication*, 48(1), 5-15.
- CSTD (2015). Mapping of international Internet public policy issues.
- Hobbs, R. (2007). *Reading the media in high school: Media literacy in high school English*: Teachers College Press.
- Horton, F. W. (2008). Understanding information literacy a primer, an easy-to-read, non-technical overview explaining what information literacy means, designed for busy public policy-makers, business executives, civil society administrators and practicing professionals.
<https://unctad.org/meeting/cstd-2015-2016-inter-sessional-panel>
- Jenkins, H., Purushotma, R., Clinton, K., Weigel, M., & Robison, A. J. (2008). *The new media literacies. Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*.
- Kurbalija, J. (2016). *An Introduction to Internet Governance*: 7th edition: DiploFoundation; DiploCentar. Retrieved from <https://books.google.com/books?id=UgAtDwAAQBAJ>
- Livingstone, S., van Couvering, E., & Thumim, N. (2005). Adult media literacy: A review of the research literature.
- Messaris, P. (1998). Visual aspects of media literacy. *Journal of communication*, 48(1), 70-80.
- Nijboer, J., & Hammelburg, E. (2010). *Extending media literacy: a new direction for libraries*. New Library World.
- Ruminski, H. J., & Hanks, W. E. (1995). Critical thinking lacks definition and uniform evaluation criteria. *Journalism & Mass Communication Educator*, 50(3), 4-11.

- Sholle, D., & Denski, S. (1995). (1995). *Critical Media Literacy: Reading, Remapping, Rewriting*.
- Silverblatt, A., Eliceiri, E. M. E., & Eliceiri, E. M. (1997). *Dictionary of media literacy*. Greenwood Publishing Group.
- Taylor, J. (2006). Literacy: An introduction. *Journal of Research in Reading*, 29(1), 133–135. https://doi.org/10.1111/j.1467-9817.2006.00021_1.x

